

ЗЕМЕЛЬНОЕ, АГРАРНОЕ, ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

УДК 349.6(094.5)(477)+(438)

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВ РЕФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

Дар'я БЛАВАЦЬКА,

здобувач кафедри екологічного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

SUMMARY

The article is devoted to the rather-legal analysis of process of reformation of environmental legislation of Ukraine and Poland. The main directions of changing of environmental legislation during the accession of Poland to the European Union were considered. On the basis of comparative-legal method of research the recommendations on ways to reform the environmental legislation of Ukraine were elaborated in order to improve its effectiveness and efficiency.

Key words: bases of reformation of environmental legislation, rather-legal analysis, European Union, environmental policy.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена порівняльно-правовому аналізу процесу реформування екологічного законодавства України та Польщі. Розглянуто основні напрями змін екологічного законодавства Польщі під час вступу до Європейського Союзу. За допомогою методу правової компаративістики розроблено рекомендації щодо шляхів реформування екологічного законодавства України задля підвищення його дієвості й ефективності.

Ключові слова: основи реформування екологічного законодавства, порівняльно-правовий аналіз, Європейський Союз, екологічна політика.

Постановка проблеми. У сучасному світі прагнення держави до проведення реформ є одним із показників її розвитку, оскільки завдяки цьому вона має можливість впливати на темпи і ступінь модернізації економічної, політичної, соціальної та інших сфер. Водночас охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів і гарантування екологічної безпеки є запорукою існування не лише народу, нації, а й людства загалом, а отже, є одним із пріоритетів державної політики. Саме тому всі провідні країни світу ведуть мову про необхідність створення гармонізованої правової, нормативно-методичної й організаційної бази, яка відповідала б вимогам національної та європейської екологічної безпеки [15, с. 187]. Зрозуміло, що на тлі євроінтеграційних процесів в Україні намагання наблизитися до світових стандартів і докладання зусиль до того, щоб відповідати їм, змушують науковців приділяти велику увагу питанню розробки Концепції розвитку законодавства загалом і його окремих складових (певних галузей права й законодавства), у тому числі й екологічного законодавства. Як зауважує академік А.П. Гетьман, у роботах, присвячених цій проблемі, наголошується передусім на важливому значенні концепції правового закону, правил екологічної нормотворчості, систематизації екологічного законодавства, встановленні основних напрямів і стану розвитку екологічного законодавства, пріоритетів (послідовності) у прийнятті й доповненні актів, переліку чинних і пропонувананих нормативних правових актів екологічного спрямування, підготовки головного акта екологічного законодавства (з урахуванням детального вивчення історії питання, змісту, значення та місця саме єдиного акта в екологічному законодавстві, а також у контексті кодифікації, спираючись на зарубіжний досвід) [8, с. 166]. У свою чергу, у Концепції повинні бути закладені основи реформування екологічного законодавства України з огляду на міжнародно-правові зобов'язання.

Аналіз думок, поглядів екологів, правників дає змогу вести мову про те, що в нашій країні намітилася тенденція до розвитку й гармонізації українського екологічного законодавства з національними екологічними законодавствами інших країн і міжнародно-правовими актами. Не викликає сумнівів, що при цьому доцільно враховувати міжнародний досвід. До речі, сьогодні саме це стає невід'ємним елементом законотворення та важливим орієнтиром під час упровадження інститутів реформування екологічного законодавства, аналогії яких існують у провідних європейських країнах, зокрема в Польщі.

Актуальність теми. У контексті підвищення уваги людства до стану довкілля, боротьби за його чистоту й безпечність (що цілком зрозуміло, бо воно впливає на життя і здоров'я людини), посилення глобалізаційних процесів та інтеграції України в Європейський Союз (далі – ЄС) нагальним і важливим, однак недостатньо дослідженим залишається питання прискорення приведення нормативно-правових актів у сфері екологічних відносин у відповідність до європейського законодавства, що відіграє важливу роль у реалізації державної екологічної політики та в її взаємозв'язку з іншими її секторами. Однак фундаментальних правових досліджень міжнародного досвіду в галузі реформування екологічного законодавства в контексті міжнародно-правових зобов'язань не проводилось.

Мета статті – на основі методу правової компаративістики проаналізувати загальні засади реформування екологічного законодавства України та Польщі й завдяки цьому вирішити такі питання: а) узгодження національного екологічного законодавства з міжнародно-правовими актами; б) проведення внутрішніх реформ; в) адаптація українського законодавства до законодавства ЄС; г) закріплення європейських цінностей; г) реформування інституцій; д) перехід до європейських стандартів, норм, процедур. На основі цього надати рекомендації щодо шляхів реформування екологічного законодавства задля підвищення його дієвості й ефективності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підгрунтуючи наукової праці слугували роботи фахівців, які досліджували питання особливостей реформування екологічного законодавства України та зарубіжних країн. Серед них варто виділити таких учених, як А.П. Гетьман, О.Л. Дубовик, О.С. Колбасов, В.І. Лозо, Н.Р. Малишева, М.М. Микієвич, О.В. Новікова, Є.О. Шевкунова, Ю.С. Шемчушенко, І.В. Яковюк та ін. Необхідно наголосити, що, обравши курс на євроінтеграцію, наша країна прийняла низку важливих нормативно-правових актів, зокрема Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. Згідно із цим документом, одним із пріоритетних напрямів сучасної державної політики є проведення порівняльно-правового дослідження відповідності законодавства України європейським і світовим правовим стандартам, а також здійснення комплексного аналізу з позицій компаративістики регулювання відносин у сфері охорони здоров'я і життя людини, тварин, рослин, довкілля [10]. Як уже було указано, в Україні, яка намагається стати європейською демократичною державою, існує запит на вдосконалення й модернізацію екологічного законодавства [12, с. 326]. Крім того, з огляду на наявні проблеми в правозастосуванні у сфері охорони природи та раціонального використання природних ресурсів необхідним і нагальним, на нашу думку, є впровадження інституту реформування екологічного законодавства України в контексті міжнародно-правових зобов'язань, реалізація якого повинна базуватися на світовому досвіді функціонування виконавчої влади в розвинених демократичних країнах.

Як зазначає В.В. Зуєв, стабільність екологічного законодавства; відсутність у ньому прогалин і комплексність охоплення предмета правового регулювання; наявність чіткої екологічної політики на всіх рівнях управління та усталеної структури державних органів, що здійснюють екологічне управління загалом або його окремі аспекти; ефективність правозастосовної діяльності – ці та інші чинники впливають на можливість держави вирішувати наявні екологічні проблеми й запобігати виникненню нових. На жаль, можна з увененістю констатувати, що більшість із перелічених факторів ще не знайшла свого адекватного відображення в національному законодавстві або має декларативний характер [11, с. 52]. Саме тому важлива роль у процесі реформування екологічного законодавства України має належати використанню здобутків і наробок зарубіжних країн, оскільки загальновизнано, що провідну роль у формуванні екологічних принципів і їх упровадженні в правові системи відіграють європейські країни [14, с. 131]. При цьому потрібно порівнювати й аналізувати власне законодавство та законодавство інших держав, з огляду на те що можна виявити позитивні й корисні моменти (доречно пам'ятати, що в будь-якій країні екологічне законодавство розвивається нерівномірно).

На підтвердження наведемо висловлювання О.О. Сурілової: в останні часи зросла роль і значення правової компаративістики (порівняльного правознавства), що пояснюється міжнародною інтеграцією України з країнами світового співтовариства. Як результат, значно збільшується коло питань, які розглядаються під час проведення порівняльно-правових досліджень, виникають нові підгалузі, такі як порівняльне екологічне право [21, с. 18]. Автор зазначає, що сьогодні в умовах європейської інтеграції в Україні виникає багато нових правових інститутів, зокрема інститут стратегічної екологічного оцінювання тощо.

Інтеграційні процеси не можуть здійснюватися механічно, вони потребують удосконалення, узгодження і приведення національного законодавства України до норм і стандартів ЄС і створення таким чином правової й інституційної бази співробітництва між нашою державою і

ЄС [22, с. 7]. Як доречно зазначає О.С. Колбасов, тільки повною мірою погоджене і скоординоване правове регулювання відносин охорони навколишнього середовища на національному та міжнародному рівнях відкриває найширші можливості для досягнення успіху у вирішенні завдань, які постають перед народами й державами, щодо збереження, відтворення та поліпшення природних умов, необхідних для життя людей на Землі, розвитку матеріального виробництва й культури [13, с. 143].

Продовжуючи розгляд питання та враховуючи тему й мету статті, наведемо точку зору щодо цього Ю.О. Тихомирова. Науковець вважає, що критеріями порівняння та оцінювання національних законодавств є такі: а) визнання спільних інтересів держав в узгодженому правовому регулюванні; б) виявлення відмінностей у національних законодавствах і способів їх подолання [23, с. 43]. На думку фахівців, метод правової компаративістики застосовується на двох основних рівнях: на міжнародному (у межах розробки, прийняття та уніфікації міжнародно-правових актів) і національному (вдосконалення галузей внутрішньодержавного законодавства) [6, с. 137]. Сутність цього методу полягає в порівнянні подібних правових інститутів, сформованих у різних правових системах, і виявленні умов їх становлення, розвитку й застосування, чинників, які зумовлюють той чи інший вид і зміст відповідного інституту. Виходячи з наведеного, цей метод будемо використовувати в статті.

Нагадаємо, що проведення порівняльно-правового аналізу екологічного законодавства України і європейських держав зумовлюється необхідністю вдосконалення й реформування законодавчих актів. Пояснюється це також тим, що результати законотворчого процесу не завжди повною мірою відображають динаміку і спрямованість соціальних процесів. Невідповідності, що виникають між нормативно-правовими актами й суспільними потребами, мають різну природу, саме тому своєчасним є їх розв'язання з юридичних позицій, такий підхід уважаємо науково обґрунтованим і диференційованим. Саме на це націлений інститут реформування екологічного законодавства, аналіз якого в порівняльно-правовому аспекті є особливо цінним для вирішення прикладних завдань підвищення ефективності законодавчого регулювання екологічних суспільних відносин.

Безумовно, реформування екологічного законодавства, як і будь-яка реформа, – це врегульовані нормативно-правовими актами суспільні відносини процесуального характеру, що опосередковують перехід до фактичної реалізації міжнародних зобов'язань України у сфері належності, використання, відтворення, охорони та забезпечення вимог екологічної безпеки, захисту екологічних прав тощо. Воно скоріш передбачає зближення світових правових систем, ніж досягнення повної їх відповідності. Водночас реформування екологічного законодавства безпосередньо пов'язане з державно-правовим розвитком, що є більш поступовим процесом приведення правового поля держави, систем управління та заходів із виконання у відповідність до основних вимог права ЄС, надає певну гнучкість і мобільність зобов'язанням країни щодо встановлення цілей і строків транспозиції й упровадження.

З огляду на сказане порівняльно-правовий аналіз становлення і розвитку екологічного законодавства України та Польщі має як теоретичне, так і прикладне значення, сприяє як реформуванню екологічного законодавства України, так і уникненню проблеми формалізованого приведення у відповідність чинного екологічного законодавства до європейських стандартів і вимог.

Перш за все зазначимо, що під час адаптації законодавства всі асоційовані держави мають справу з одними й тими актами ЄС. Однак на практиці іноді застосовується вибіркового підхід, коли для окремих асоційованих країн, залежно від визначених угодою цілей і сфер співробітництва

цтва, з усього масиву *acquis communautaire* спеціально обираються лише ті акти, реалізація яких повинна забезпечити виконання сторонами взятих на себе зобов'язань [5, с. 153; 16, с. 21–32]. Так, для асоційованих країн Центральної та Східної Європи з метою визначення конкретних зобов'язань щодо вступу до Євросоюзу Комісією в травні 1995 р. був прийнятий документ – Біла книга «Підготовка асоційованих країн Центральної та Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу» [4]. Особлива увага в цьому документі приділяється адаптації національного законодавства асоційованих країн до законодавства ЄС, у тому числі екологічного, а також посиленню вимог до екологічної політики. Як бачимо, конкретний зміст *acquis communautaire* залежить від підходів сторін до визначення рівня та мети їх співробітництва.

Практика й життя підтверджують, що процес вступу країн до ЄС надзвичайно складний і тривалий, до того ж у кожній країні має свій індивідуальний (з урахуванням особливостей) характер. Безумовно, і правовому механізму реформування екологічного законодавства притаманні специфічні риси, які зумовлені не тільки масштабом і особливостями розв'язуваних екологічних проблем, а й специфікою національної моделі державного управління, політичними, історичними, екологічними, економічними та іншими факторами. Так, І.В. Гиренко акцентує увагу на тому, що, імплементуючи нормативні акти міжнародного характеру до національного законодавства, Україна таким чином переймає досвід інших країн, утілює його в життя, запозичує позитивні моменти в охороні й раціональному використанні природних ресурсів, вимоги і стандарти [9, с. 351].

У цьому контексті заслуговує на увагу досвід Республіки Польща як один із найбільш успішних прикладів реалізації інтеграційної стратегії. Актуальність такого аналізу підтверджується низкою чинників, серед яких спільна історична спадщина, близькість географічних кордонів і стратегічність відносин України та Польщі. Крім того, зовнішня політика Польщі значною мірою позначається на формуванні й здійсненні міжнародної діяльності України.

Польща 16 грудня 1991 р. підписала Європейську угоду про створення асоціації між Республікою Польща, з одного боку, та Європейськими спільнотами та державами її членами, з іншого [1], яка набула чинності 1 лютого 1994 р. й по суті стала початком політичного діалогу про інтеграцію Польщі до об'єднаної Європи. Необхідно звернутися до загальнотеоретичного підходу до реформування екологічного законодавства в умовах євроінтеграції. Зокрема, на думку Х. Граббе, існує чотири етапи європеїзації. Перший етап європеїзації (з 1988 р. по 1993 р.) почався з підписання в червні 1988 р. спільних декларацій між країнами Східної Європи, з одного боку, та Європейською спільнотою й Радою для взаємної економічної допомоги – з іншого. На другому етапі (з 1994 р. по 1997 р.) країни приступили до адаптації норм і вимог ЄС, оскільки в Білій книзі Єврокомісії про інтеграцію країн Східної Європи до внутрішнього ринку ЄС виділялися ключові моменти для створення та функціонування внутрішнього ринку в кожному секторі, правову адаптацію й особливі управлінські та організаційні структури для імплементації, контролю й виконання правил ЄС [4]. Третій етап (із 1997 р. по 2004 р.), який можна назвати концентрацією зусиль, почався з оприлюднення висновків Єврокомісії щодо оцінювання прогресу кожної з країн у 1997 р. і тривав аж до вступу до ЄС. Останній, постінтеграційний, етап (з 2004 р. по сьогодні) цікавить дослідників із погляду подальшої адаптації країн Східної Європи до Євросоюзу та впливу прийняття нових членів на майбутнє всього Союзу і старих членів зокрема.

Оскільки Польща взяла на себе зобов'язання наблизити своє законодавство до законодавства ЄС, приступивши до цього, вона займалася пристосуванням європейського законодавства протягом чотирьох років [25, с. 115]. Із формального погляду це зобов'язання мало характер коректного й належного ставлення до питання, оскільки не було визначено обсягів і строків його виконання. Однак зобов'язання мало надзвичайно важливе значення з огляду на плани Польщі набути членство в ЄС, які були підтримані ЄС. Ключовим моментом цього процесу вважалася не просто адаптація законодавства, у тому числі й екологічного, а й створення необхідної «інфраструктури», в межах якої законодавство може функціонувати результативно. Іншими словами, метою було формування системи правових інституцій, структур та адміністративно-правових механізмів, необхідних для ефективної імплементації адаптованого законодавства.

Конституційний трибунал Польщі постановив: «Звісно, право Європейського Союзу не має обов'язкової юридичної сили у Польщі. Конституційний трибунал, проте, бажає наголосити <...>» Польща, отже, зобов'язана «вжити всіх можливих заходів для забезпечення сумісності її майбутнього законодавства із законодавством Європейського Союзу <...>» Конституційний трибунал визнає, що зобов'язання забезпечення сумісності законодавства (що покладено, перш за все, на парламент та уряд) тягне також зобов'язання тлумачити чинне законодавство таким чином, щоб забезпечити найвищий можливий ступінь такої сумісності» [20, с. 273].

Наближення екологічного законодавства Польщі до Європейських стандартів почалося із січня 1993 р. (дати прийняття «Плану дій») і тривало до травня 2004 р. (часу фактичного набуття нею повноправного членства в ЄС). У лютому 2005 р. в рамках Європейської політики сусідства та на основі Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами було прийнято аналогічний План дій «Україна – Європейський Союз», у якому питанням навколишнього середовища присвячено окремий розділ [24]. План дій став новим важливим кроком у процесі подальшого посилення й концентрування політичного діалогу і співробітництва у сфері реформування екологічного законодавства нашої держави. Зазначений міжнародний документ установив комплексний перелік пріоритетів як у рамках, так і поза рамками Угоди про партнерство та співробітництво. Серед цих пріоритетів, зокрема, поступове наближення законодавства, норм і стандартів України до законодавства, норм і стандартів ЄС; підтримка в адаптації законодавства до норм і стандартів ЄС, включаючи надання технічної допомоги, обмін досвідом і цільові консультації [18]. Уважаємо за необхідне наголосити, що імплементація Плану дій значно наблизилася українське екологічне законодавство, норми і стандарти до законодавства ЄС.

Необхідно зауважити, що Польща була першою країною в Східній Європі, де було прийнято в 1989 р. Національну екологічну політику, а її Національна екологічна політика була затверджена урядом Польщі в червні 2000 р., а парламентом у серпні 2001 р. [3, с. 85]. Однак заслуговує на увагу й досвід України, зокрема, прийняття відповідно до ст. 16 Конституції України Постанови Верховної Ради України «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР, п. 34 якої присвячений системі екологічного законодавства як ефективному засобу подолання екологічної кризи. У цьому нормативно-правовому акті окреслено провідні завдання у сфері реформування екологічного законодавства України. Так, передбачалося

здійснювати систематизацію екологічного законодавства у формі кодифікації та інкорпорації з визначенням першочергових і перспективних законів і правових актів. Крім того, у п. 37 Постанови закріплено положення про необхідність виконання Україною зобов'язань, які випливають із багатосторонніх угод, що вимагає приведення внутрішніх законів і нормативно-правових актів у відповідність до чинних норм міжнародного права й урахування міжнародної практики під час розробки нових законодавчих актів [19]. Наведене свідчить про активізацію реформування екологічного законодавства в контексті міжнародно-правових зобов'язань і наявність нормативного закріплення міжнародного співробітництва в цій сфері. Україна оновила вектори національної екологічної політики лише з прийняттям Закону України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. № 188/98-ВР, в якому одним із завдань національної екологічної політики названо адаптацію законодавства України у сфері збереження навколишнього природного середовища відповідно до вимог директив ЄС. До провідних цілей, згідно з цим нормативно-правовим актом, визнано впровадження до 2020 р. еко-системного підходу в управлінську діяльність і адаптацію законодавства України у сфері збереження навколишнього природного середовища відповідно до вимог директив ЄС. Також Законом визначено напрями приведення екологічного законодавства України у відповідність до положень джерел *acquis communautaire* та механізми вжиття першочергових заходів у цій сфері [17].

Зупинимось ще на одному моменті. Польський Сейм 8 серпня 1996 р. своїм законом [2] створив Комітет європейської інтеграції – інституцію, відповідальну за процес європейської інтеграції Польщі. Необхідно зазначити, що, на відміну від України, де координаційні функції хаотично розподілено між декількома державними органами, у Польщі єдиний орган (Комітет європейської інтеграції) виконував не тільки всі координаційні функції, а й проводив експертизу проєктів нормативно-правових актів, які розроблялися профільними міністерствами в межах їх компетенції, щодо відповідності *acquis communautaire*. Такий підхід до організації роботи з адаптації польського екологічного законодавства до законодавства ЄС виявився надзвичайно ефективним, оскільки дав змогу уникнути абсолютно непотрібної конкуренції між державними органами та зосередив професіоналів у сфері євроінтеграції в одному державному органі, що, у свою чергу, дало змогу створити потужний євроінтеграційний центр. В Україні станом на сьогодні діє велика кількість інституцій, які забезпечують адаптацію законодавства України до законодавства ЄС, зокрема Комітет з питань європейської інтеграції Верховної Ради України, Урядовий офіс з питань європейської інтеграції Кабінету Міністрів України, Департамент міжнародного права Міністерства юстиції України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України та інші міністерства, центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування. Крім того, на відміну від України, у Польщі функціонують інституції, які дають змогу ефективно фінансувати охорону природи, – державний бюджет, екологічні фонди, національні парки, вітчизняні та міжнародні недержавні організації [7, с. 267], у нас фінансування природоохоронної діяльності перебуває на значно нижчому рівні.

Однак вступ Польщі до ЄС у 2004 р. призвів і до негативних змін у системі джерел екологічного права в Республіці, що викликало руйнівні процеси, зокрема, і національного законодавства. Відбулося це в результаті невідповідності національного законодавства Республіки Польщі до вступу в європейський правовий простір, оскільки дата прийняття країни в систему ЄС стала часом набуття

чинності основних і другорядних екологічних правових норм. При цьому правове регулювання охорони навколишнього природного середовища актами ЄС, без сумніву, має перевагу над нормами національного права. Польща як член європейського співтовариства нормативно закріпила та виконує принцип сталого розвитку довкілля. В Україні цей принцип поки не до кінця впроваджений у національне законодавство, використовується нечасто й несистемно.

Висновки. Відставання України від світових темпів компаративних досліджень реформування екологічного законодавства значно гальмує інтеграційні процеси. Можна констатувати, що майбутнє євроінтеграційних намірів України великою мірою залежатиме від стану порівняльно-правової науки. Отже, реформування екологічного законодавства України має здійснюватися системно з ужиттям комплексу заходів задля зближення чинної правової системи країни та країн-членів ЄС. Керуючись досвідом ефективної законотворчості та правозастосування ЄС у галузі охорони навколишнього середовища, необхідно забезпечити своєчасну й випереджальну розробку пакетів інструктивно-методичних документів, економічну оцінку пропонуваного законодавчих положень.

Аналіз досвіду Польщі в період перед приєднанням до ЄС і механізму адаптації законодавства України до законодавства ЄС дає змогу зробити висновок, що в Україні існує нечіткий розподіл і дублювання повноважень державних органів у сфері адаптації законодавства. Для послідовної та злагодженої роботи в цьому напрямі необхідно, по-перше, належним чином сформувати нормативно-правову базу для її реалізації, по-друге, правовий механізм має працювати так, щоб уникнути суперечностей у завданнях і функціях різних державних органів. Лише ефективна координація на національному рівні здатна забезпечити успішну і швидку адаптацію українського екологічного законодавства до *acquis communautaire*. Досвід Польщі щодо вдалого та оперативного виконання вимог ЄС у сфері фінансового забезпечення охорони довкілля в період входу до ЄС, порівняно із іншими країнами Центральної та Східної Європи, її досягнення у сфері природоохоронних заходів є найбільш вражаючими, особливо це стосується кількості ініціатив і створених нових концепцій. Розробка Концепції розвитку законодавства України із закладеними основами реформування екологічного законодавства значно наблизить вітчизняне екологічне законодавство до європейських стандартів.

Список використаної літератури:

1. Europe Agreement establishing an association between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Poland, of the other part. – Official Journal. – L 348, 31/12/1993. – P. 0002–0180.
2. Law of 8 August 1996 on the Committee for European Integration. – Dziennik Ustaw. – 30/08/1996. – № 106. – Item 494.
3. Polska polityka integracyjna po przystąpieniu do Unii Europejskiej // pod redakcją Józefa Fiszera. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006. – 336 stron.
4. Preparation of the associated countries of Central and Eastern Europe for integration into the internal market of the Union: A White Paper. – Brussels, 1995, COM (95) 163. – Access mode : http://aei.pitt.edu/1120/1/east_enlarg_wp_COM_95_163.pdf.
5. Preston C. Poland and EU Membership: Current Issues and Future Prospects / C. Preston // Journal of European Integration, 1998. – V. 21. – № 2. – P. 147–168.
6. Белокрылова Е.А. О некоторых методологических аспектах сравнительного правоведения (компаративистики) при определении правовых особенностей обеспечения экологической безопасности деятельности, связанной с разработкой и применением нанотехнологий и их продуктов в Российской

Федерации / Е.О. Белокрылова // Вестник Удмурдского университета. – 2014. – Вып. 1 – С. 137–140.

7. Вершило Н.Д. Эколого-правовые основы устойчивого развития / Н.Д. Вершило; под ред. М.М. Бринчука. – М.: Формула права, 2008. – 320 с.

8. Гетьман А.П. Концепція розвитку екологічного права та законодавства як передумова забезпечення національної екологічної політики / А.П. Гетьман // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 2. – С. 165–173.

9. Гиренко І.В. Правова охорона рослинного світу України: сучасна парадигма: [монографія] / І.В. Гиренко; за заг. ред. В.І. Семчика. – К.: НУБіП України, 2015. – 398 с.

10. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затв. Законом України від 18 берез. 2004 р. № 1629-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. – С. 367.

11. Зуєв В.А. Правове регулювання реалізації екологічного управління в Україні та шляхи його вдосконалення / В.А. Зуєв // Управління у сфері охорони довкілля та природокористування в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: ВЕГО «МАМА 86», 2003. – С. 51–92.

12. Качурінер В.Л. Становлення та розвиток політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва / В.Л. Качурінер // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»: зб. наук. пр. – Одеса, 2013 – Вип. 5. – С. 326–331.

13. Колбасов О.С. Экология: политика – право. Правовая охрана природы в СССР / О.С. Колбасов; АН СССР, Ин-т государства и права. – М.: Наука, 1976. – 230 с.

14. Краснова И.О. Введение в экологическое право Европейского Союза / И.О. Краснова // Аграрное и земельное право. – 2008. – № 3. – С. 126–139.

15. Лозанський В.Р. Гармонізація нормативного регулювання природоохоронної діяльності в Україні з діючим у ЄС / В.Р. Лозанський // Проблемы охраны окружающей природной среды. – Х., 1996. – 243 с.

16. Муравйов В.І. Гармонізація законодавства і європей-

ська інтеграція / В.І. Муравйов // Право України. – 2013. – № 6. – С. 12–50.

17. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 № 2818-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – 26. – Ст. 218.

18. План дій «Україна – Європейський Союз»: Міжнародний документ від 12.02.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_693.

19. Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Пост. Верховної Ради України від 05.03.1998 № 188/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38. – Ст. 248.

20. Рішення Конституційного трибуналу Польщі К. 15/97, ОТК [Orzecznictwo Trybunalu Konstytucyjnego, збірка рішень Конституційного трибуналу], nr. 19/1997. Англійський переклад цієї справи: 5 East European Case Reporter of Constitutional Law, 1998. P. 271–284.

21. Сурілова О.О. Порівняльне екологічне право: [навч. посіб.] / О.О. Сурілова. – Одеса: Фенікс, 2010. – 220 с.

22. Сюр Н.В. Правова інтеграція України до Європейського Союзу: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Н.В. Сюр; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 20 с.

23. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. – М.: НОРМА, 1996. – 432 с.

24. «Україна – Європейський Союз». План дій. Європейська політика сусідства, схвал. Кабінетом Міністрів України 12.02.2005, Радою з питань співробітництва між Україною і Європейським Союзом 21.02.2005 // Верховна Рада України: офіц. веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_693/conv.

25. Шереметьєва Л.А. Стратегія європеїзації як основна засада та система державного управління у Східній Європі / Л.А. Шереметьєва // Європеїзація публічного адміністрування в Україні в контексті європейської інтеграції: матер. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 17 груд. 2009 р.). – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2009. – С. 114–117.